

वैदिक-लौकिक-वाङ्मयेषु व्याकरणसम्बद्धभाषिकचिन्तनम्

डा. विक्रमदेवनेपालः

उपप्राध्यापकः, विश्वविद्यालयविद्यापीठस्य

नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयान्तर्गतस्य

विद्युतीयपत्रसङ्केतः- nepalbikram199@gmail.com

सारसंक्षेपः

‘वैदिक-लौकिक-वाङ्मयेषु व्याकरणसम्बद्धभाषिकचिन्तनम्’ इति शीर्षकेण शोध-लेखस्य अध्ययनक्षेत्रं वैदिक-लौकिक-संस्कृते विकसिता व्याकरणसम्बद्धभाषिक-चिन्तन-परम्परा अस्ति । अस्मिन् अनुसन्धाने वैदिक-लौकिक-वाङ्मयेषु कीदृशा व्याकरणसम्बद्धभाषिकविचाराः अभवन् ? एतेषु ग्रन्थेषु भाषाविचारेषु के सादृश्या भेदाश्च सन्ति ? इत्यादयः शैक्षणिकसमस्यासु केन्द्रितोऽस्ति । अस्मिन् वैदिकभाषापरम्परायाः सुदृढीकरणा वैदिकसंहतावेदव्याख्यानार्थरचितानिब्राह्मणानि, आरण्यकानि, उपनिषदः, वेदङ्गानि, प्रातिशाख्यानि, शिक्षाग्रन्थाश्चेत्यादयः, वैदिककालस्य कृतयः, लौकिकसाहित्यस्यान्तर्गतानां पाणिनिपूर्वव्याकरणगतभाषाविचाराश्च अन्तर्भवन्ति । पाणिनिकालस्य त्रिमुनीनामाचार्याणां व्याकरणीयाः कृतयः, पाणिनेरुत्तरवर्तिनश्च विविधाचार्याणां विचाराः सन्ति । अस्मिन् वैदिकसाहित्ये उल्लिखितध्वनि-अक्षर-शब्द-व्युत्पत्ति-शब्दवर्ग-धातु-प्रातिपदिकेत्यादयो विषयाः तथा च लौकिकसाहित्ये प्रकृतिप्रत्ययस्य अवधारणा, भाषायाः चतुर्णामवस्थानां वर्णनम्, परा, पश्यन्ती, मध्यमा वैखरीणाञ्च प्रतिष्ठापनम्, शब्दवर्गाणां स्थापना, शब्दार्थसम्बन्धः, शब्दकोशलेखनम्, शब्दानां व्युत्पत्तिः, उच्चारणसम्बद्धा धारणा, उच्चारणस्य बोधः, स्फोटस्य कल्पना इत्यादीनां भाषाव्याकरणगतस्थितीनामन्वेषणं कृतमस्ति । अस्य लेखस्य निर्माणार्थं गुणात्मकरूपरेखान्तर्गतं वर्णनात्मकपद्धतिः स्वीकृता अस्ति । पूर्वीय-वाङ्मयविषये अध्ययनस्य सामग्रीः गौणस्रोतरूपेण उपयुज्यते, आवश्यकव्याख्याविश्लेषणेन सह निष्कर्षाः च गृह्यन्ते । आधुनिकव्याकरणे, व्युत्पत्तिशास्त्रे, प्रकृतिप्रत्यये, धातौ, शब्दवर्गे, कारके, विभक्तिषु च प्रयुक्तानां शब्दानां विकासः संस्कृतव्याकरणादेव इति भाति ।

शब्दकुञ्जी : ऐन्द्रसम्प्रदायः, धातुजः, प्रातिशाख्यानि, वेदाङ्गानि, वैदिकसंहिता ।

विषयपरिचयः

भाषा विचारविनिमयस्य माध्यमोऽस्ति । जनाः स्वविचारं, भावनां, सन्तुष्टिमसन्तुष्टिं च भाषाया माध्यमेन प्रकटयन्ति । यदा मनुष्यः अस्तित्वं प्राप्तवान् तदा तेन सह भाषा अपि आगता स्यात् । मानवस्य आवश्यकतायाः कारणात् भाषा जायते । कालारम्भात् मानवैः प्रयुक्ता भाषाध्ययनस्य अभ्यासो वैदिककालादारब्ध इति ज्ञायते । अस्य विषये चिन्तनप्रक्रिया वैदिककालस्य प्राचीनग्रन्थात् ऋग्वेदात् आरब्धा इति ज्ञायते । ऋग्वेदे तथा अन्येषु वेदेषु भाषाविषयेऽपि प्रासङ्गिकाः चर्चाः सन्ति । एवं प्रकारेण वैदिकयुगे ब्राह्मणग्रन्थेषु, आरण्यकेषु, उपनिषद्सु, वेदाङ्गेषु च भाषाप्रयोगसम्बद्धा विचाराः अपि प्रादुर्भूता इति भासते । लौकिकपरम्परां प्रति आगत्य भाषिकचिन्तनं भाषिक-नियमानां पालनाय एव विकसितोऽस्ति । तस्मिन् एव काले विविधाचार्यैः स्वभाषाव्याकरणयोः चिन्तनं कृतम् अस्ति । पाणिनिव्याकरणपरम्परया सर्वेषां पूर्वभाषाचिन्तनानां कृते एका निश्चिता दिशा प्रदत्ता अस्ति । तस्यागमनेन व्याकरणलेखनपरम्परायां नूतन आयामो विकसितोऽस्ति । पाश्चात्यभाषिकचिन्तनेऽपि अस्य प्रभावः

पतितः । आधुनिकभाषाविज्ञानस्य शाखाः आकृतिविज्ञानम्, रूपविज्ञानम्, वाक्यविन्यासः, शब्दार्थश्च सन्ति ये पाणिनीयव्याकरणस्य विकसितरूपाः सन्ति । एवं प्रकारेण भाषाचिन्तने के विद्वांसः योगदानं दत्तवन्तः? आधुनिक्य भाषाविज्ञानस्य अग्रे विकासः कथं भवेत् ? भाषायाः सन्दर्भे वैदिकलौकिकवाङ्मयेषु व्याकरणसम्बद्धचिन्तनपरम्पराद्वयम् अन्वेषणम् आवश्यकविषयोऽस्ति । अस्मिन् सम्बद्धानि आवश्यकतानि मनसि कृत्वा प्रस्तुतम् अध्ययनकार्यम् आरब्धमस्ति ।

अध्ययनपद्धतिः

प्रस्तुतं शोधलेखं सज्जीकर्तुं गुणात्मकसंशोधनरूपरेखायाः अन्तर्गतं वर्णनात्मकपद्धतिः स्वीकृता अस्ति । सामग्री सङ्ग्रहः माध्यमिकस्रोतानाम् अन्तर्गतं पुस्तकालयाध्ययनकार्यद्वारा कृतः अस्ति । प्रस्तुतलेखस्य विचाराणां पुष्ट्यर्थं विभिन्नैः विद्वद्भिः प्रस्तुतानां पूर्वसामग्रीणाम् आधारेण चर्चा कृता अस्ति । अस्य अध्ययनस्य कृते पूर्वीयवाङ्मयस्य महत्त्वपूर्णग्रन्थाः ज्ञानस्य स्रोतम् इति मन्यन्ते । समुचितप्रमाणानां प्रमाणानां च विश्लेषणस्य आधारेण निष्कर्षः प्राप्तोऽस्ति ।

अध्ययनस्य क्षेत्रं सीमाङ्कनञ्च

वैदिकलौकिक-व्याकरणसम्बद्धभाषिक-चिन्तन-परम्परायाः ऐतिहासिकतायाः अध्ययनस्य कार्यम् अस्मिन् अनुसन्धाने कृतम् अस्ति । वैदिक-लौकिक-साहित्ये कीदृशो व्याकरणसम्बद्धभाषिक-चिन्तनम् अभवत् ? एतेषु उपन्यासेषु भाषाविज्ञानविचाराणाम् किं किं सादृश्यं भेदाश्च सन्ति ? प्रस्तुतः शोधलेखः समस्यायाः विषये केन्द्रितोऽस्ति । पूर्वीयभाषिकविचारपरम्पराणाम् अध्ययनं विस्तृतविषयक्षेत्रम् अस्ति । तस्य सर्वेषां पक्षानाम् अध्ययनं पूर्णं कर्तुं समयस्य उच्चबौद्धिकक्षमता च आवश्यकी भवेत् । अस्य लेखस्य प्रयोजनं वैदिकभाषिकचिन्तनसम्बद्धम् अस्ति तथा पाणिनीयव्याकरणम्, त्रिमुनिव्याकरणपरम्परा, पाणिनेरुत्तरवर्तिनो वैयाकरणानां व्याकरणसम्बद्धयोगदानस्य संक्षिप्ताध्ययनकरणाय सीमाङ्कनं कृतमस्ति ।

विश्लेषणस्य सैद्धान्तिकाधारः

संस्कृतवाङ्मयस्य सर्वेष्वपि विषयेषु तत्तत् विषयकमूलग्रन्थाः प्रधानरूपेण सैद्धान्तिकाधारो भवति । मूलग्रन्थकथनेन सूत्रग्रन्थाः वार्तिकग्रन्थाः, भाष्यग्रन्थाः, व्याख्याग्रन्थाः, टीकाग्रन्था इत्यादयः ग्रन्थाः समादरणेनावलम्ब्यन्ते । स्थापितसिद्धान्तानां सम्बद्धविषयक्षेत्रादुदाहरणानि गृहीत्वा पारस्परिकसमन्वयसम्पादनं प्रकाशनं वा यत्र विधीयते तत्र प्रयुज्यमानो विधिनिगमनात्मक इति विदुषां समयः । अत्राऽपि संस्कृतवैयाकरण-परम्परायां प्रकाशितानि वैयाकरणमतान्याधृत्य व्याकरणशास्त्रस्य महत्त्वप्रदर्शनपूर्वकं तत्र व्याकरणशास्त्रे प्रतिपादितविषयाणां मध्ये विद्यमानवैदिकलौकिकवाङ्मयेषु व्याकरणसम्बद्ध-चिन्तनपरम्पराणां स्वरूपपरिशीलनञ्च विहितमस्ति । विश्लेषणक्रमे सङ्कलिततथ्यानां सन्दर्भस्रोतः प्रदर्शनाय गद्यात्मकाधुनिकग्रन्थानां कृते लेखकमितिपृष्ठपद्धतेः (एपिएपद्धतेः) परम्परागतपद्धतेश्च प्रयोगः कृतोऽस्ति ।

वैदिकवाङ्मयेषु व्याकरणसम्बद्धभाषिकचिन्तनम्

वैदिकभाषिकचिन्तनस्य अन्तर्गतं वैदिकसंहिता, ब्राह्मणग्रन्थाः, आरण्यकः, उपनिषद्, वेदाङ्गानि, प्रतिशाख्यः, शिक्षाग्रन्थः, निघण्टुः, निरुक्तः इत्यादिषु वैदिकग्रन्थेषु प्रयुक्तो व्याकरणसम्बद्धभाषिकचिन्तनम् अन्तर्भवति ।

वैदिकसंहितायां व्याकरणसम्बद्धभाषिकचिन्तनम्

वैदिकसंहिता नानादेवतानां स्तुतिमन्त्रसङ्ग्रहः अस्ति । ऋक्, यजुष्, सामः, अथर्वः इति चतुर्प्रकारा वैदिकसंहिताः । एतेषु चतुर्षु संहितासु भाषाविषये महत्त्वपूर्णविचारः प्राप्यते । पूर्वजगति भाषाचिन्तनस्य परम्परा वैदिकभाषिक-चिन्तनम्, लौकिकभाषिकचिन्तनम् इति द्विधा विभक्ता अस्ति । वैदिकभाषाचिन्तनस्य अन्तर्गतं भाषाव्याकरणा विचारकाणां विभिन्नेषु संस्करणेषु ऋग्वेदः, सामवेदः, यजुर्वेदः, अथर्ववेदश्चेति चत्वारो वेदाः । वेदव्याख्यानरूपेण प्रादुर्भूताः ब्राह्मणेषु, आरण्यकेषु, उपनिषद्सु च प्रादुर्भूता व्याकरणसम्बद्धभाषिकचिन्तनानि (शर्मा, २०५६, पृ. ५) इति । शिक्षा-कल्प-ज्योतिष-निरुक्त-व्याकरण-सम्बद्धभाषिक-विचारा इत्यादयो वैदिकभाषिकचिन्तनस्य मुख्या विषया वेदाङ्गाः सन्ति । वेदेषु बहुषु स्थानेषु वाक्पटुता, भाषायारुपतिः, व्याकरणम्, श्लोकविश्लेषणम्, वाक्भेदाः, मानसिकता च वाक्पटुतासम्बद्धानि अक्षराणि श्लोकानि इत्यादयः चर्चा भवन्ति (न्यौपाने, पराजुली च, २०६९, पृ. १५) । वेदेषु विशेषतोऽक्षराणां विभक्तीनां च प्रयोगः, वाक्प्रसारः, चतुर्पक्षीयवाक्यानि, भाषावैज्ञानिकतत्त्वानां विश्लेषणम्, अक्षरविरामचिह्नानां महत्त्वम्, वाक्प्रारम्भ इत्यादयः भाषावैज्ञानिकपक्षेषु चर्चा कृता अस्ति (न्यौपाने, पराजुली च, २०६९, पृ. १५-१७) । वेदा भाषाचिन्तनस्य प्रथमग्रन्था इति मन्यन्ते । तस्य पृष्ठभूमितः भाषाचिन्तनस्य परम्परा विकसिता भवति ।

ब्राह्मणग्रन्थेषु व्याकरणसम्बद्धभाषिकचिन्तनम्

वेदव्याख्यानरूपेण प्रादुर्भूतेषु वैदिकोत्तरब्राह्मणेषु, आरण्यकेषु, उपनिषद्सु च व्याकरणसम्बद्धभाषाविषये विचारा दृश्यन्ते । ब्राह्मणग्रन्थेषु अपि चर्चा भवति येषु वेदसंस्कारभाष्यम् इति मन्यते । वेदसंहिता मन्त्रसङ्ग्रहः अस्ति यदा तु ब्राह्मणग्रन्थः तस्य प्रयोगः (राय, २०७४, पृ. ३२०) । पाणिनीयव्याकरणस्य निर्माणे ब्राह्मणग्रन्थाः महत्त्वपूर्णद्विधारूपेण कार्यं कृतवन्तः इति भाति । ब्राह्मणग्रन्थेषु उल्लिखितानां अधिकांशभाषिकविचाराणां व्याकरणसूत्रेषु बन्धनस्य कार्यं पाणिनिवत् अस्ति । व्याकरण-धातु-प्रातिपदिक-आख्यात-लिङ्ग-शब्द-विभक्ति-प्रत्यय-स्वर-उपसर्ग-निपात-व्याकरण-विकार-मात्रा-वर्ण-अक्षर-पद-सन्धि-स्थान-ध्वन्यादीनां पारिभाषिकशब्दानां प्रयोगः गोपथब्राह्मणे प्राप्यते (न्यौपाने, पराजुली च, २०६९, पृ. १८) । ब्राह्मणग्रन्थै वैदिकग्रन्थस्य सुगमतायै साहाय्यं कृतम् अस्ति ।

आरण्यकेषु उपनिषद्सु च व्याकरणसम्बद्ध- भाषिकचिन्तनम्

ब्राह्मणग्रन्थानां किञ्चित्कालानन्तरमस्तित्वं प्राप्तानाम् आरण्यकेष्वपि भाषाविज्ञानं दृश्यते । भाषासम्बद्धाः केचन आधारा आरण्यके दृश्यन्ते । ऐतेरिया आरण्यकस्य पञ्चारण्यकाणां मध्ये संहिता-पद-क्रमापथ-स्वरा विसर्गादिकं तृतीये आरण्यकेचर्चा कृता अस्ति (न्यौपाने, पराजुली च, २०६९, पृ. १८) । वेदान्तदर्शनम् इति प्रसिद्धेषु उपनिषद्सु अनेके भाषाः प्रतिबिम्बाः सन्ति । यद्यपि विभिन्नेषु उपनिषद्सु भाषाविषये विस्तृतविमर्शो नास्ति तथापि मुण्डकोपनिषद्, केनोपनिषद्, श्वेताश्वेतरोपनिषद् इत्यादिषु व्याकरणसम्बद्धभाषिकचिन्तनविषये केचन सङ्केता दत्ताः सन्ति (पोखरेल, २०७५, मोड्यूलसामग्रीत उद्धृतम्) । तस्मिन् ब्रह्मणः संयोगेन अक्षरं (भाषा) व्याख्यायते । मुण्डकोपनिषदः मते ब्रह्माक्षरात् अयं संसार उत्पद्यते । केनोपनिषदनुसारेण यद् वामाभिव्यञ्जयितुं न शक्यते, यद् वाक्प्रभावं तत् ब्रह्म एव । श्वेताश्वेतरोपनिषदस्यानुसारं ब्रह्माऽनन्ताक्षरस्य विद्या अविद्या च द्वे रूपे स्तः (न्यौपाने, पराजुली, २०६९, पृ. २०) । उपनिषद्सु भाषाविषये केचन सङ्केताः सन्ति ।

वेदाङ्गकाले व्याकरणसम्बद्धभाषिकचिन्तनम्

षड्वेदाङ्गा वेदाध्ययनस्य सुगमतायै रचिता ग्रन्थाः सन्ति । इदं प्रतीयते यत् वेदानां शरीरत्वेन आरोप्य वेदाङ्गाः नाना इन्द्रियाङ्गाः कर्मावयवश्च इति परिचयाः भवन्ति । कल्पज्यौतिषे विहाय सर्वेषु वेदाङ्गेषु भाषाविचारो दृश्यते । ध्वनिविज्ञानस्य अन्तर्गतम् उच्चारणनियमानां व्याख्यानस्य कार्यं ‘शिक्षा’ इत्यत्र कृतम् अस्ति । ‘व्याकरण’ इत्यत्र शैक्षणिक-वाक्यविन्यासस्य समन्वयरूपस्य चर्चा कृता अस्ति । ‘निरुक्त’ इति शब्दस्य व्युत्पत्तिविषये व्याख्यानं भवति, ‘चन्द’ इत्यत्र तु प्रत्येकं पादे वर्णमात्राणां विहितसङ्ख्याया वर्णनं भवति (न्यौपाने, पराजुली च, २०६९, पृ. २०) । वेदानाम् अध्ययनस्य सुगमतायै वेदाङ्गस्य भूमिका महत्त्वपूर्णा इति मन्यते ।

प्रातिशाख्ये शिक्षाग्रन्थे च भाषावैज्ञानिकचिन्तनम्

वेदानां स्पष्टोच्चारणे समस्या अस्ति इति अवगत्य तस्य समाधानार्थं प्रातिशाख्यशिक्षाग्रन्था व्यवहारे आगताः । प्रातिशाख्यग्रन्थेषु अक्षरोच्चारणविषये नियमानां व्याख्यानम् अस्ति । प्रातिशाख्यस्य विविधाः शाखाः आसन् ये वैदिकश्लोकानाम् उच्चारणस्य सम्यक्तया निर्णयं कुर्वन्ति स्म । प्रातिशाख्यकारैः संस्कृतभाषायाः शब्दानां वर्गीकरणस्य, धातुनां गणत्वेन वर्गीकरणस्य च कार्यम् अपि कृतम् (बन्धुः, २०७०, पृ. १२) । येषु पुस्तकेषु भाषिक कध्वनिः, शब्दः, बलम्, मात्रा इत्यादयः विषयाः पाठयन्ति तानि पुस्तकानि शैक्षणिकग्रन्थाः सन्ति । प्रातिशाख्ये शिक्षाग्रन्थेषु स्वराणां (उदात्तादिसुरसहितम्), अनुदात्तानाम्, अन्तःस्थानाम्, ऊष्मवर्णानां च तेषां भेदानाम्, बलस्य, मात्रायाः, सामसन्तानयोः, अनुनासिकत्वस्य, अक्षरस्य, यमस्य, अभिनिधनस्य, सन्धिस्वरस्य इत्यादीनां आधाराणां विश्लेषणं भवति । इदानीमपि एतेषां शब्दानां मान्यता च स्वीकृताः (न्यौपाने, पराजुली च, २०६९, पृ. २२) । वेदमन्त्रोच्चारणस्य नियमनार्थम्, उच्चारणस्य एकरूपतां च निर्वाहयितुम् प्रातिशाख्यः शिक्षाग्रन्थाश्च रचिता इव दृश्यन्ते । शिक्षा सामान्यध्वनिविज्ञानेन सह सम्बद्धा अस्ति तथा च अभ्यासः व्यावहारिकध्वनिविज्ञानेन सह सम्बद्धोऽस्ति (आचार्यः, २०७२, पृ. २७) । आधुनिकस्वरविज्ञानस्य मूलरूपम् एतेषु ग्रन्थेषु प्राप्यते ।

निघण्टौ निरुक्ते च व्याकरणसम्बद्ध-भाषिकचिन्तनम्

पूर्वीयभाषाशास्त्रीयपरम्परायां यास्कस्य भूमिका अपि महत्त्वपूर्णा मन्यते । यास्केन “निघण्टु” निरुक्तञ्च रचयित्वा भाषाशास्त्रे महत्त्वपूर्णं योगदानं कृतम् । “निघण्टुः” यास्कस्य वेदसम्बद्धः शब्दकोशोऽस्ति । “निरुक्तम्” तु व्याकरणग्रन्थोऽस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे शब्दनिर्वचनप्रक्रियाया विषये विस्तरेण व्याख्या कृता अस्ति । “निरुक्तम्” वेदाङ्गेषु अन्तर्गच्छति । यज्ञादिकर्मणां प्रधानता प्राप्तकाले वैदिकवर्णानां शुद्धोच्चारणं च अर्थबोधेन सह पठनम् अनिवार्यम् आसीत्, किन्तु वैदिकभाषा अवबोधातीतं जाता आसीत् । वैदिकवाङ्मयस्य संरक्षणाय “निघण्टुः” “निरुक्तम्” च रचितम् (न्यौपाने, पराजुली च, २०६९, पृ. २६) । यास्कः एव प्रथमो व्युत्पत्तिकारो यः सर्वे शब्दा धातुभ्यो जाता इति मन्यते । शब्दवर्गस्य अवधारणाया आरम्भः अपि यास्कात् एव जातः । सः सर्वशब्दान् नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन वर्गीकृतवान् । यास्केन शब्दस्य अर्थस्य च नित्यः सम्बन्धः अस्ति इति प्रतिपादितम् ।

पाणिनीयव्याकरणस्य पृष्ठभूमिः

निरुक्तकारो यास्कः “अष्टाध्यायी” ग्रन्थस्य लेखकः पाणिनिश्च व्याकरणिकभाषासम्बन्धिचिन्तनस्य पृष्ठभूमिरूपेण दृष्टौ स्तः । अस्य कालस्य भाषा-चिन्तका वैयाकरण इति नाम्ना परिगण्यन्ते । तेषां वैयाकरणानां पृष्ठभूमौ

पाणिनिना सर्वोत्तमव्याकरणस्य रचना कृता इति मन्यते । तेषां वैयाकरणानाम् आधिकारिक-व्याकरण-ग्रन्थाः अद्य उपलब्धा न सन्ति, तथापि मुनित्रयस्य ग्रन्थेषु उल्लिखिता विविधाः प्रसङ्गाः तेषां व्याकरणात्मकं योगदानं स्पष्टं कुर्वन्ति । पाणिनिः स्वस्य अष्टाध्यायीग्रन्थे विविध-व्याकरण-संप्रदायानां वर्णनं कृतवान् । पाणिनेः “अष्टाध्यायी”, पतञ्जलेः “महाभाष्यम्” च अन्येषु सन्दर्भेषु उल्लिखिता वैयाकरणाः अपि आपिशलिः, इन्द्रः, काश्यपः, वायुः, गार्ग्यः, भागुरिः, शाकटायनः, पोष्करसादिः, शाकल्यः, रौढिः, स्फोटायनः, काशकृत्स्नः, भारद्वाजः, शन्तनुः, चक्रवर्मनः, व्याडिः, सेनकः इत्यादयः सन्ति (न्यौपाने, भण्डारी, न्यौपाने च, २०६७, पृ. ४) । अस्मिन् काले भाषायाः सम्बन्धे महत्त्वपूर्णं चिन्तनं जातम् इति दृश्यते । प्रकृतिप्रत्ययकल्पना, भाषायाः चतस्रः अवस्थायाः (परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी) निरूपणम्, शब्दवर्गस्य स्थापना, शब्दार्थसंबन्धः, शब्दकोशलेखनम्, शब्दव्युत्पत्तिचेतना, उच्चारणसम्बन्धी धारणा, स्फोटकल्पना इत्यादयोऽस्य कालस्य प्रमुखा उपलब्धयः सन्ति, ये पाणिनीयपदव्याकरणस्य रचनायामाधारस्तम्भरूपेण कार्यं कृतवन्तः ।

लौकिकवाङ्मये व्याकरणसम्बद्ध-भाषिकचिन्तनम्

लौकिकव्याकरणसम्बद्धभाषाशास्त्रचिन्तनस्य अन्तर्गतं पाणिनिं केन्द्रं कृत्वा तस्मात् पूर्ववर्ती उत्तरवर्ती च भाषाशास्त्रचिन्तनं समाहितम् अस्ति । पाणिनि-पूर्वकाले माहेश्वरसम्प्रदायस्य ऐन्द्रसम्प्रदायस्य च योगदानस्य चर्चा दृष्टुं शक्यते । अस्मिन् त्रिमुनीनां (पाणिनिः, कात्यायनः, पतञ्जलिः) पाणिनिना रचितायाः “अष्टाध्यायी” इति केन्द्रीकृत्य व्याकरणसम्बन्धिन उपलब्धयः उल्लिखिताः सन्ति । पाणिन्युत्तरकाले भाषाशास्त्रे भर्तृहरिः, जयादित्यः, वामनः, रामचन्द्रः, भट्टोजिदीक्षित इत्यादीनां चिन्तनमपि प्रस्तूयते ।

पूर्वपाणिनीयव्याकरणपरम्परा

लौकिकसंस्कृतस्य भाषाशास्त्रचिन्तनं त्रिषु चरणेषु विभज्य अध्ययनं कर्तुं शक्यते । पाणिनि-पूर्वकाल इति यास्कस्य कालात् पश्चात् पाणिनेराग्रजः कालो निर्दिश्यते । पाणिनेः “अष्टाध्यायी” आगमनात् पूर्वं व्याकरणसम्बन्धिनः अनेके उपलब्धयो विविच्यन्ते । कतिपयानां वैयाकरणानां नामानि “अष्टाध्यायी” ग्रन्थे निर्दिष्टानि, अन्येषां पुनः केवलं सङ्केतो दृष्टोऽस्ति । पाणिनीयरष्टाध्यायीग्रन्थे अनुल्लिखिताः प्राचीना वैयाकरणा महेश्वरः, ब्रह्मा, बृहस्पतिः, इन्द्रः, वायुः, इत्यादयः सन्तीति मान्यते । महेश्वरः प्रथमव्याकरणकारः इति प्रसिद्धः (पोखरेल, २०७५, मोडुलसामग्री) । अस्य नेतृत्वे स्थितः भाषाशास्त्रीयः सम्प्रदायः माहेश्वरसम्प्रदाय इति कथ्यते । पाणिनिना महेश्वरस्य डमरुना उत्पन्नं ध्वनिं सूत्ररूपेण चतुर्दशसूत्राणि प्राप्तानि इति प्रसङ्गः प्रसिद्धः । भाषाशास्त्रचिन्तनस्य आदिपुरुषो ब्रह्मा चत्वारि वाक् इति अवधारणा प्रस्तुतवान् । “चत्वारि वाक्” इत्युक्तेः परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी इत्येताः अवस्था निर्दिश्यन्ते । मानवशरीरस्य मूलाधारचक्रात् नादरूपिण्या परावाण्या उत्पन्ना वाणी क्रमशः पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी चेति अभिव्यक्तिम् आगच्छति । एषा वैखरीवाणी मानवविचारविनिमयस्य माध्यमं भवति, एषा एव भाषा इति प्रसिद्धम् अस्ति (अधिकारी, २०७०, पृ. ३) । महेश्वरोऽगाधव्याकरणज्ञाननिधिरासीत् । तेनैव व्याकरणज्ञानं बृहस्पतेः, इन्द्रस्य, पाणिनेश्च प्रदत्तम् इति सारस्वते भाष्ये उल्लिखितम् अस्ति । सारस्वतमहाभाष्यस्य एकस्मिन् श्लोके यथोक्तम्, महेश्वरेण धार्यमाणस्य समुद्रसम व्याकरणज्ञानराशेरर्धघटं बृहस्पतौ, ततः शतांशं इन्द्रे, तस्यापि कुशाग्रादपततजलबिद्रन्दुवत् पाणिनौ प्राप्तम् (अधिकारी, २०७०, पृ. ४) । ब्रह्मणरनन्तरं भाषाचिन्तनपरम्परायां बृहस्पतेर्नामोल्लेखोऽस्ति । पतञ्जलिना लिखिते महाभाष्ये बृहस्पतिना इन्द्राय शब्दसम्बन्धी उपदेशो दत्त इति उल्लिखितम् अस्ति । बृहस्पतिना

उपदिष्टस्य व्याकरणस्य अगाधमय अपरिमितं ज्ञानं इन्द्रेण सुव्यवस्थितं सुसंस्कृतं च कृतम्, एतादृशं व्याकरणचिन्तनं बृहस्पतिः, इन्द्रः, चन्द्रः इत्येतेषु प्रवर्तमानम् ऐन्द्रसम्प्रदाय इति प्रथितम् (अधिकारी, २०७०, पृ. ४)। अस्मिन् काले द्वे मुख्ये व्याकरणसम्प्रदाये प्रवृत्ते आस्ताम् – महेश्वरसम्प्रदायः ऐन्द्रसम्प्रदायश्च। पाणिनेरष्टाध्यायी, पतञ्जलेर्महाभाक् ष्ये च अन्येषु च सन्दर्भेषु उल्लिखिता वैयाकरणाः सन्ति – आपिशलिः, इन्द्रः, काश्यपः, वायुः, गार्ग्यः, भागुरिः, शाकटायनः, पौष्करसादिः, शाकल्यः, रौढिः, स्फोटायनः, काशकृत्स्नः, भारद्वाजः, शन्तनुः, चक्रवर्मन्, व्याडि, सेकनकश्च (न्यौपाने, भण्डारी, न्यौपाने च, २०६७, पृ. ४)। एतेषां वैयाकरणानां व्याकरणग्रन्थारनुपलब्धाः सन्ति। एतेषां व्याकरणीययोगदानम् अष्टाध्यायीनिर्माणे पृष्ठभूमिरूपेण वर्तते। पाणिनिकाले पाणिनिः, कात्यायनः, पतञ्जलिश्च भाषाचिन्तने महत्संवर्धनं कृतवन्तः।

पाणिनीयव्याकरणचिन्तनस्य पाणिनिकाले विभिन्नानि मतानि दृश्यन्ते। पाणिनिकालस्य विषये चूडामणिबन्धु (२०७०) वदति, “पाणिनिकाले विषये मतभेदः अस्ति, तथापि तस्य भाण्डागार ईसापूर्वे पञ्चमे शताब्दे स्थितं मन्यते” (पृ. १४)। पाणिनिसम्बन्धे विभिन्नानि नामानि उल्लिखितानि सन्ति। पाणिन्, दाक्षीपुत्रः, शालङ्की, शालातुरीयः, आहिकः, पाणिपुत्र इत्यादीनि नामानि पाणिनिसन्दर्भे प्रयुक्तानि सन्ति। पाणिनिकालस्थानयोर्विषये मतान्तराणि सन्ति। केचन अर्घाखाँची जनपदस्य पणेनाख्ये स्थले तस्य जन्म अभवत् इति तर्कयन्ति, अपरे तु भारत-देशे तस्य जन्म अभवत् इति वदन्ति। शालातुरीय इति नामात् शालातुरे (पाकिस्तानस्य लाहुरे) तस्य जन्म सम्भवमिति अपि अनुमीयते।

पाणिनिना लिखिता अष्टाध्यायी व्याकरणचिन्तनपरम्परायां महान् उपलब्धिरस्ति। एषा पूर्वीयव्याकरणपरम्परायाः श्रेष्ठतमं व्याकरणग्रन्थ इति निर्दिष्टा। अस्य ग्रन्थस्य रचनया व्याकरणलेखनपरम्परायां निश्चिता दिशा प्रदत्ता। अष्टाध्यायीनिर्माणं मानवमस्तिष्कस्य विशिष्टसिद्धिरिति मन्यते। संरचनावादी भाषाशास्त्रज्ञः ब्लूमफिल्डः अष्टाध्यायीं मानवबुद्धेर्महत्तमस्मारकम् इति मन्यते (ब्लूमफिल्ड, १९३३)। अष्टाध्यायीनिर्माणानन्तरं पूर्वं दृष्टाः सर्वे वैयाकरणिष्ठ कसिद्धान्ता लुप्तभवन् इति मन्यते। पाणिनीयव्याकरणं नाम पाणिनिः, कात्यायनः पतञ्जलिश्च एतेषां व्याकरणसम्बन्धिकर्तव्यानि निर्दिश्यन्ते। एते त्रयः आचार्या लौकिकव्याकरणस्य त्रिमूर्तय इति ख्याताः।

अष्टाध्यायी अष्टसु अध्यायेषु ३९९६ सूत्राणि युक्तं व्याकरणग्रन्थोऽस्ति। अधुना अस्मिन् ३९०३ सूत्राणि एव उपलब्धानि सन्ति। अस्य प्रत्येके अध्याये चत्वारि पादानि सन्ति (न्यौपाने पराजुली च, २०६९, पृ. ५०)। पाणिनेरष्टाध्यायी अष्टसु अध्यायेषु च चतुर्दश माहेश्वरसूत्रेषु विभक्तम् अस्ति। अष्टाध्याय्याः प्रथमे अध्याये ३५१, द्वितीये २६८, तृतीये ६२१, चतुर्थे ६२५, पञ्चमे ६५६, षष्ठे ५५५, सप्तमे ४३८, अष्टमे ३६९ सूत्राणि सन्ति। अष्टाध्यायी, पाणिनीयशिक्षा, द्विरूपकोशः, धातुपाठः, गणपाठः, लिङ्गानुशासनम्, अष्टाध्याय्याः स्वोपज्ञा वृत्तिश्च पाणिनेर्मुख्या व्याकरणग्रन्थाः सन्ति। पाणिनेरष्टाध्यायां व्याकरणसम्बन्धिनो नियमाः सूत्ररूपेण निर्दिष्टाः सन्ति। कात्यायनः वार्तिकं लिखित्वा, पतञ्जलिनाऽपि महाभाष्यं लिखित्वा अष्टाध्यायाः सूत्राणां व्याख्या कृता। मुनित्रयः पाणिनिः, कात्यायनः, पतञ्जलिश्च भाषाचिन्तने व्याकरणलेखनं कृत्वा योगदानं कृतवन्तः। एतेषां सम्मिलितप्रयासेनैव अष्टाध्यायी पूर्णता प्राप्ता। पाश्चात्यविद्वांसः पाणिनिना उच्चवर्गेण दैनिकव्यवहारे प्रयुक्तां कथ्यभाषामाधारीकृत्य व्याकरणं रचितमिति तर्कयन्ति। भारतीयविद्वान् मिश्रः पाणिनेरष्टाध्याय्यां प्राप्तेषु स्वराघातकाकु, अनुकरणात्मकशब्दविवेचनम्, द्विरुक्तशब्दार्थनिर्णयः, प्रत्यभिवादः, दूरादाह्वानम्, पृष्ठप्रतिवचनम्, प्रहासः, विचार्यमाणमित्यादिषु प्रसङ्गेषु व्याख्या-

नं कृत्वा एतद्व्याकरणं कथ्यभाषायामाधारितमिति स्पष्टं निर्दिशन्ति (आचार्यः, २०७२, पृ. ६३) । तेन अष्टाध्याय्याः पदव्याकरणनिर्माणे कथ्यभाषायाः महत्त्वं दत्तं दृश्यते । पाणिनीयव्याकरणस्य व्यवहारप्रवेशानन्तरं बहवो विद्वांसः पाणिनीयव्याकरणस्य व्याख्यायां विश्लेषणे च संलग्नारभवन् । जयादित्यवामनाभ्यां रचिता काशिकावृत्तिः, रामचन्द्राचार्येण लिखिता प्रक्रियाकौमुदी, भट्टोजिदीक्षितेन रचिता सिद्धान्तकौमुदी च पाणिनीयव्याकरणं सरलीकृतं तथा व्यवहारयोग्यं कृतवन्तः ।

पाणिनिना रचितायास्याष्टाध्याय्या व्याकरणप्रयोगात् पाश्चात्य आधुनिकभाषावैज्ञानिकाऽपि प्रभावितारभवन् । पाणिनि-भाषाचिन्तने नूतनयुगस्य आरम्भं कृतवान् । अधुना सर्वासु भाषासु प्रयोगे यो व्याकरणसिद्धान्तोऽस्ति सः पाणिनेरेव देनोऽस्ति । संस्कृतभाषायाः सर्वप्रसिद्धम्, सर्वसमृद्धम्, वैज्ञानिकतया प्रसिद्धं भाषाचिन्तनं पाणिनीयव्याकरणं मन्यते । एतत् न केवलं संस्कृतभाषायारपि तु विश्वभाषाणाम् अध्ययनाय वैज्ञानिकमाधारं प्रददाति (अधिकारी, २०७०, पृ. ६) । संस्कृतव्याकरणस्य रचनायाः पञ्चाङ्गसंयोजनं विचारणीयं मन्यते – सूत्रपाठः, धातुपाठः, गणपाठः, परि६ भाषापाठः, लिङ्गानुशासनञ्च । एतेषां विना व्याकरणम् अपूर्णं मन्यते । अष्टाध्यायी एतेषु सर्वेषु अङ्गेषु सम्पूर्णं व्याकरणं भवति ।

“सूत्रपाठः” अस्य व्याकरणस्य मुख्यभागोऽस्ति । रूपायनस्य आधारतः धातवो दशसु गणेषु विभक्ताः – भ्वादिः, अदादिः, जुहोत्यादिः, दिवादिः, स्वादिः, रुधादिः, तनादिः, क्रयादिः, चुरादिः । एतेषां धातूनां परिचयाय पाणिनिना धातुपाठस्य रचना कृता इति मन्यते । संस्कृते शब्दाः केवलं धातुभ्यः एव निर्मिताः । कृतप्रत्ययैः एव तद्धितप्रत्ययाः निर्मिताः । कश्चन शब्दोऽपि धातुभ्यो भिन्नो नास्ति । पाणिनिना कस्य प्रातिपदिकस्य कस्य लिङ्गस्य निमित्तं कः प्रत्ययः इति स्पष्टतया ज्ञापयितुं लिङ्गानुशासनं रचितमिति अनुमानं क्रियते । अष्टाध्याय्यां सामान्यतः त्रिविधा विषया दृश्यन्ते। प्रथमे द्वितीये च अध्याये पदसङ्कलनम्, तृतीयचतुर्थपञ्चमे च अध्याये प्रकृतिप्रत्ययविभाजनकम्, षष्ठसप्तमष्टमे च अध्याये शब्दनिर्माणाय आगमादेशसन्धिप्रक्रियाश्च व्यवस्थिताऽस्ति । पाणिनेरष्टाध्याय्याम् अङ्गुणादि चतुर्दश माहेश्वरसूत्राणि द्विचत्वारिंशत् प्रत्याहाराश्च कल्पिताः । माहेश्वरसूत्रैः संस्कृतस्वरवर्णानां व्यञ्जनवर्णानां च वैज्ञानिकतया क्रमबद्धः प्रस्तारः कृतः । प्रथमं स्वराः (अइउण्), तदनन्तरं विचलनशीलस्वरः – (ऋलृक्), सन्धिस्वरः (एओङ्, ऐऔच्), ततोऽर्धस्वरः (हयवरट्, लण्), अघोषघोषव्यञ्जनानां क्रमश्च व्यवस्थितः (न्यौपाने, भण्डारी, न्यौपाने, २०६७, पृ. ८) ।

षड्विधसूत्राणि

अष्टाध्याय्याः सूत्राणि कार्यं वा भूमिकाम् आधृत्य षट्सु प्रकारेषु विभक्तानि सन्ति । तानि संज्ञासूत्रम्, परिभाषासूत्रम्, विधिसूत्रम्, नियमसूत्रम्, अतिदेशसूत्रम्, अधिकारसूत्रञ्च । संज्ञासूत्रे नाम-निपात-सर्वनाम-गुण-वृद्धि-पद-धात्वानां व्याकरणे पारिभाषिकशब्दानाम् अर्थनिर्देशनं क्रियते । परिभाषासूत्रे नियमानां स्थैर्यं करणं कृतम् । विधिसूत्रप्रयोगे सन्देहविषये परिभाषासूत्रं निर्णयं करोति, स्वयं विधानं तु न करोति । परिभाषासूत्रं विधिसूत्रस्य साहाय्यं करोति । विधिसूत्रे प्रत्ययानां व्यवस्थां, लोपं, आगमादेशं च नियमान् निर्माति । सामान्यनियमैः स्वतः सिद्धं कर्तुं नियमनाय विशेषनियामकसूत्रं नियमसूत्रं भवति । नियमसूत्रम् अन्यसूत्रैः कृतं विधानं वा व्यवस्थाम् आवश्यकतानुसारं तथा परिस्थित्यानुसारं सङ्कोचनं विस्तारं च करोति । अतिदेशसूत्रेण एकस्मिन्नेव स्थले विद्यते यद्विधानं तत् अन्यत्रापि भवति इति व्यवस्थाप्यते । प्रायेण अतिदेशसूत्रेषु ‘वत्’ प्रत्ययस्य प्रयोगो भवति । यदा किञ्चित् सूत्रं पूर्णतया वा

अंशतया पादान्तं वा अध्यायान्तं पर्यन्तम् अनुवर्तते, तदा तत् सूत्रमधिकारसूत्रम् इति कथ्यते । पाणिनेरष्टाध्यायी आधुनिकभाषाविज्ञानस्य महदुपहार एव अस्ति । अस्य विशेषता निम्नलिखितास्सन्ति –

सूत्रपाठे लाघवता : शब्दानां विश्लेषणं सूत्रेण माध्यमेन कर्तुं पाणिन्या विकसितं प्रणालीं जातम् । अध्याहारः, अनुवृत्तिरन्तरालम्बनञ्चेत्यादयः प्रक्रियारष्टाध्याय्यां दृश्यन्ते । अस्यां संक्षिप्तता पूर्णता च दत्ता दृश्यन्ते । अष्टाध्याय्यां कोऽपि ध्वनिनिर्णयको नास्ति । पाणिनिः शुचावकाशे प्राङ्मुखमुपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म । तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुम्, किं पुनरीयता सूत्रेण (पतञ्जलिः, १९८३, पृ. ८३) इति पतञ्जलेर्महाभाष्ये उक्तम् अस्ति । अस्य सूत्राणि वैज्ञानिकतया रचितानि इति पतञ्जलेर्विश्वासोऽस्ति ।

माहेश्वरसूत्रस्य प्रस्तुतिः : संस्कृतव्याकरणे प्रयोगे चतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणां प्रथमः प्रयोगकर्ता पाणिनिरस्ति । भाषिकध्वनिं चतुर्दशमाहेश्वरसूत्रेण सचेततया प्रस्तुतं कृतमस्ति । पाणिनि-रचिते अष्टाध्याय्यां यानि चतुर्दश-माहेश्वरसूत्राणि प्रयुक्तानि, तानि सन्ति : अइउण्, ऋलृक्, एओङ्, ऐऔच्, हयवरट्, लण्, जमडणनम्, झभञ्, घढधष्, जबगडदश्, खफछठथचतटव्, कपय्, शषसर, हल् (दीक्षितः, २००८, पृ. १) ।

प्रत्याहारस्य कल्पना : माहेश्वरसूत्रैः ४२ वा ४३ प्रत्याहाराणां कल्पनां कृत्वा व्याकरणविवेचनं पाणिनिना कृतमस्ति ।

व्याकरणनियमस्य प्रस्तुतिः – सीमितनियमानां प्रयोगेण असीमितभाषिकक्रियाकलापस्य कल्पनां पाणिनिः कृतवान् ।

वर्णनात्मकपद्धतेः सर्वाङ्गविवेचनम् : अष्टाध्यायी प्रथमं वर्णनात्मकपद्धतिसम्बद्धं व्याकरणं मान्यते । पाणिनिः सन्धिरूपगतम्, वर्णनिष्ठम्, वाक्यनिष्ठञ्च प्रकरण/सन्दर्भनिष्ठं च प्रतिपादितवान् ।

शब्दपदयोर्भेदः : पाणिनिना “सुप्तिङन्तं पदम्” इत्युक्तसूत्रेण शब्दपदयोर्मध्ये भेदं दर्शितम् । पाणिनिर्विभक्तिं न योजयित्वा अपक्वपदार्थं शब्दं प्रकटयति, यथा विभक्तिं योजयित्वा निर्मितं तु पदम् इति ।

शून्यरूपस्य कल्पना : पाणिनिना विभक्तिं न योजयित्वा निपातादीनि अव्ययानि अपि पदमूल्येन स्वीकृतानि । अव्ययेषु “सुप्” वा कारकीयविभक्तिरूपेण शून्यरूपस्य कल्पनां कृतवान् । आधुनिकरूपविज्ञानस्य दृष्ट्या एतद् शून्यरूपं नाम्ना विख्यातमस्ति ।

आकृतिपरकविवेचनम् : पाणिनिव्याकरणे भाषायाः संरचनायाः अर्थस्य च उभयोरपि पक्षे प्राधान्यं कृतम् । तथापि अष्टाध्यायी रूपरचनायां (रूपायनं व्युत्पादनं च) विशेषेण संलग्नमस्ति ।

भिन्नमतस्वीकृतिः : पाणिनिना पूर्ववर्तीव्याकरणकाराणां विचाराणां समर्थनं खण्डनं च कृत्वा स्वमतस्य स्थापत्यं कृतम् ।

भाषिकभेदानामुल्लेखः : अष्टाध्याय्यां द्विविधं भाषिकभेदं चर्चितं दृश्यते । ऐतिहासिकभेदे वैदिकं लौकिकञ्च, भौगोलिकभेदे उदीच्यं प्राच्यं च भेदाः प्रस्तुताः सन्ति । सामाजिकभेदाणां च पाणिनीयव्याकरणे चर्चा कृता अस्ति ।

पूर्णव्याकरणनिर्माणम् : पाणिनिना व्याकरणरचनायाः लेखनात्पूर्वमन्यानि व्याकरणानि लुप्तानि दृश्यन्ते । पाश्चात्यसंरचनावादीभाषावैज्ञानिकेन ब्लूमफिल्डेन पाणिनीयव्याकरणं मानवमस्तिष्कस्य सर्वोत्कृष्टं मेधां प्रतिपादितम् । इमाम् उक्तिं दृष्ट्वा तस्य व्याकरणस्य पूर्णता प्रमाणिता भवति ।

शब्दम् अपक्वपदार्थस्वीकरणम् : अष्टाध्याय्यां पाणिनिना भाषाया न्यूनतमं अर्थपूर्ण-एकाङ्गं शब्दं

स्वीकृतम् अस्ति । सः शब्दं वाक्यात्मकाभिव्यक्तेरपक्वपदार्थं यथावत् व्याख्यातवान् । शब्दानाम् अर्थयुक्तमेलनात् वाक्यात्मकाभिव्यक्तिः सिद्ध्यते इति स्पष्टं कृतम् ।

वार्तिककारस्य कात्यायनस्य योगदानम्

कात्यायनः कात्यः, पुनर्वसु, मेधाजित्, वररुचि इत्यादिनामभिरपि प्रसिद्धम् आसीत् । कात्यायनः पाणिनेरष्टाध्याय्या व्याख्यानं कृत्वा समस्याः विश्लेष्य उद्घाटयितुम् अर्हतां प्राप्तवान् । अष्टाध्यायीग्रन्थं पूर्णतया सम्पूर्णं कर्तुं कात्यायनस्य महत्त्वपूर्णं योगदानं मान्यते । यः स्वर्गारोहणं नाम काव्यं लिखितवान् इति विश्वासितम्, तथापि सः काव्यं यथास्मिन्काले अनुपलब्धम् अस्ति वार्तिकलक्षणं पराशरोपपुराणे यथा उल्लिखितमस्ति :
उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।

तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिणः ॥ (त्रिपाठी, २००२, पृ. ९०)

अर्थात् उक्तः= व्यक्तिनिर्दिष्टस्थले सन्देहः, अनुक्ते (नियमानुसारविस्मृत) स्थले सन्देहः, दुरुक्ते (अविवेचित) वा नियमे सन्देहः, एतेषां समस्यायाः समाधानायै नियमा निर्मिताः, तानि मनीषिणो वार्तिकानि इति निर्दिष्टानि (न्यौपाने पराजुली च, २०६९, पृ. ८३) । कात्यायनः पाणिनिनिकृतस्य अष्टाध्यायीं परिपूरयामास, यः पाणिनि- कालेन अपेक्षया विलम्बसमये उपस्थितः, तेन किञ्चिद् कालपरिवर्तनं कात्यायनस्य वार्तिकेषु दृष्टम् अस्ति । अष्टाध्याय्यनुसारं सर्वेषां संहितायां दीर्घं भविष्यति, यत्र 'शकन्धु' इत्यत्र दीर्घं न भवेत् । एतासां समस्यानां समाधानाय कात्यायनः 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' इत्यादीनि १५०० वार्तिकानिलिखित्वा समये वर्तमानशब्दं सिद्धिम् अकरोत् (न्यौपाने, भण्डारी, न्यौपाने च, २०६७, पृ. ७) । अस्मिन् कार्ये अष्टाध्यायीनां समस्याः समाधानाय तथा पूर्णतां प्रति महद्योगदानं प्राप्तं दृश्यते । कात्यायनः शब्देन्द्रिययोरनित्यसम्बन्धेषु निग्रहं कृतवान् ।

महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेर्योगदानम्

पाणिनीयसूत्राणां तथा कात्यायनवार्तिकानां व्याख्याग्रन्थं पतञ्जलिना विरचितं ग्रन्थं महाभाष्यम् इति कथ्यते । पतञ्जलिना व्याकरणस्य परिभाषायाः प्रयोजनस्य च व्याख्या कृता अस्ति । पतञ्जलिविरचितस्य महाभाष्यस्य विशेषता निम्नलिखिताः सन्ति :

१. व्याकरणं रूपसिद्धिं च दार्शनिकदृष्ट्या निरीक्षणम्,
२. व्याकरणस्य काठिन्यविषयं सरलया शैल्या विस्तरेण व्याख्यानम्,
३. शब्दानुशासनस्य व्याकरणस्य च प्रयोजनस्य विवेचनम्,
४. स्फोटदर्शनस्य व्याख्या,
५. वर्णविश्लेषणस्य सिद्धान्तस्य स्थापना इत्यादयः ।

अष्टाध्यायीव्याकरणस्य परिपूर्णतायां स्वयमेव पाणिनिः, वार्तिककारः कात्यायनो महाभाष्यकारः पतञ्जलिश्च संयुक्ततया योगदानं कृतवन्तः । अष्टाध्याय्यनुसारं संसारस्य प्रायेण सर्वासां भाषाणां व्याकरणानि अनुसृतानि दृश्यन्ते ।

पाणिन्युत्तरकालः

व्याकरणपरम्परायां मुनित्रयानन्तरं ये वैयाकरणाः दृश्यन्ते, तेषां कालावधिरेव पाणिन्युत्तरकाल इति कथ्यते । तेषामपि पाणिनीयव्याकरणसम्प्रदायगताचार्यरूपेणोपस्थाप्याध्ययनं क्रियते । पाणिनेरष्टाध्यायीव्याकरणात् नवमायामंदातुं योग्यं व्याकरणमद्यापि न प्राप्तम् । अस्यै आधारभूततया व्याकरणस्य पठनपाठनपरम्परा स्थापितमस्ति । अष्टाध्यायीं

केन्द्रीकृत्य अस्या व्याख्यानार्थं वृत्तिः, टीका, कौमुदी, वाक्यपदीयवत् दार्शनिकग्रन्थानां रचनायाः कालावधिरेव पाणिन्युत्तरकाल इति मन्यते। अस्य कालस्य प्रमुखग्रन्था निम्नलिखिताः सन्ति :

भर्तृहरिः – वाक्यपदीयम्

जयादित्यः वामनश्च – काशिकावृत्तिः (प्राचीनव्याकरणम्)

रामचन्द्रः – प्रक्रियाकौमुदी (नव्यव्याकरणस्य आरम्भः)

भट्टोजिदीक्षितः – सिद्धान्तकौमुदी

नागेशभट्टः – शब्देन्दुशेखरः, परिभाषेन्दुशेखरः, वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जुषा

वाक्यपदीये भर्तृहरिणा पद्यबद्धं विस्तारं कृतम् । भर्तृहरिणा पद-प्रकृति-प्रत्ययादिव्याकरणिककोटीनां दार्शनिकम् आधारं प्रदत्तम् । जयादित्यवामनाभ्यामष्टाध्याय्याः सूत्राणि तेनैव क्रमेण स्थापयित्वा काशिकावृत्तौ व्याख्या कृता, परं रामचन्द्रेण तस्य प्रक्रियाया व्यावहारिकमौचित्यं स्पष्टीकृत्य नव्यव्याकरणस्य रचनां कृतवान् । छात्राणां स्तरानुकूलं ग्रन्थं वरदराजभट्टेन विरचितं दृश्यते (न्यौपाने, भण्डारी, न्यौपाने, २०६७, पृ.९) ।

वैदिकलौकिकवाङ्मयेषु व्याकरणसम्बद्धभाषिकचिन्तनस्य तुलना

वैदिककाले या व्याकरणयुक्तभाषासम्बद्धा व्याख्याः, चर्चाः, परिचर्चाश्च कृताः, ता लौकिककाले अधिका सबलायमाना इति दृश्यन्ते, तस्मात् एते व्याकरणसम्बद्धभाषिकचिन्तनस्य समानताया रूपेण व्याख्यायन्ते। वैदिकरू वाङ्मयस्य लौकिकवाङ्मयस्य च भाषिकचिन्तनं निम्नलिखितरीत्या व्याख्यायते तथा तुलना क्रियते :

ऋग्वेदे अक्षरज्ञानात् ऋचायाः ज्ञानं भवति इति उक्त्वा अक्षरस्य (भाषायाः) महत्त्वं प्रतिपादितम् । लौकिक-व्याकरणसम्बद्धभाषिकचिन्तनपरम्परायां व्याकरणस्य विकासेन भाषायाः ज्ञानं प्रदत्तम् । ऋग्वेदे पदज्ञानस्य महत्त्वं प्रतिपाद्य भाषा यादृच्छिकी परम्परिता च भवति इति सङ्केतः कृतः । एषो विषयः परिष्कृतरूपेण व्याख्या विश्लेषणेन च लौकिककाले दृष्टुं शक्यते । यजुर्वेदे प्रकृतिप्रत्यययोः संकल्पना प्रकटिता अस्ति । लौकिककाले निर्वचनसम्बन्धिनं व्यापकज्ञानदाने कार्यं कृतम् । पाणिनीयव्याकरणे वर्णनिष्ठम्, रूपगतम्, वाक्यनिष्ठम्, सन्दर्भनिष्ठञ्च इत्यादिषु सन्धिव्यवस्थासम्बन्धिनी विस्तृता चर्चा अस्ति ।

भाषायां ध्वनिना सह अर्थस्यापि सन्निवेश ऋग्वेदे सङ्केतितः । अस्य विस्ताररूपेण महाभाष्यकृता पतञ्जलिना अर्थज्ञानं विना केवलं पठनेन कश्चित् न किञ्चित् बोधयेत् इति प्रसङ्गो उद्धृतः, येन अर्थस्य महत्त्वं स्पष्टीकृतम् । स अर्थेन विना भाषाम् अनलप्रज्ज्वलितदावदारुसङ्गतेन समीकृतवान् । भर्तृहरिकृतस्य वाक्यपदीयस्य टीकाकारः पुण्यराजः अष्टादश प्रकारकं अर्थभेदं प्रतिपादितवान् । अस्यैव प्रसङ्गे स्फोटदर्शनस्य संकल्पना अपि उदितमुपलभ्यते । वेदेषु विविधेषु सूक्तेषु निर्वचनस्य सङ्केतः क्रियते । यास्केन अत्र महावपूर्णं योगदानं कृतम् । अस्यैव आधारं स्वीकृत्य लौकिकवाङ्मयान्तर्गतं पाणिनिपूर्वकालीनां रचना, पाणिनीकालीनां रचना, पाणिन्युत्तरकालीनां रचना च एतस्मिन् व्यापकता प्राप्ता दृष्टुं शक्यते ।

गोपथब्राह्मणे धातु-प्रातिपदिक-आख्यात-निपात-विभक्ति-स्वर-मात्रा-वर्णाक्षराणां संकल्पना दृष्टा । अस्यै पृष्ठभूमिम् आधारीकृत्य पाणिनिना पदं सुबन्तं तिङन्तञ्च इति द्विधा विभागीकृतम् । मैत्रायणि-ऐतरेय-ब्राह्मणयोरपि वाण्याः सप्त विभागा इति प्रतिपादिताः । ऐतरेयब्राह्मणे मनः पूर्वरूपं वाणी उत्तररूपम् इति निरूपितम् । मनसा सङ्कल्पितं वाग्रूपेण व्यक्तं भवति इति उच्यते । पाणिनिना भाषिकाभिव्यक्तये चतुर्दश माहेश्वरसूत्राणि

द्विचत्वारिंशत्प्रत्याहाराश्च परिकल्पिताः । शतपथब्राह्मणे मनुष्यस्य, पशुपक्षिणां, सरीसृपाणां च वाचि भेदः प्रकटितः । लौकिकवाङ्मयपरम्परायां मनुष्यस्य भाषां व्याकरणेन व्यवस्थितुं कार्यं कृतम् । शुद्धोच्चारणं शुद्धलेखनञ्च सम्बन्धिनः विविधनियमाः सूत्रबद्धीकृताः । ऋग्वेदसम्बद्धे ऐतरेयशाङ्खायन-आरण्यके संहितायां पद- कर्मपाठ-स्वर- व्यञ्जनादीनां चर्चा कृता । लौकिकवाङ्मये ध्वनिविज्ञानस्य, वाक्यविज्ञानस्य, रूपविज्ञानस्य, अर्थविज्ञानस्य च सन्दर्भे विस्तृतं व्याख्यानं विश्लेषणं च कृतम् । उत्तरवैदिककालीनरचनायाम् उपनिषत्सु अक्षरब्रह्मतोऽस्य विश्वस्य उत्पत्तिर्भवतीति प्रतिपाद्यते । केनोपनिषदि अक्षरं ब्रह्मसदृशं मन्यते । अक्षरं च ब्रह्म च एकमेव इति उक्तम् । तत्र विद्याऽविद्या इति द्विरूपमस्ति इति प्रतिपादितम् । लौकिकभाषिकपरम्परायां भाषा मनुष्यस्य सम्पत्तिरिति चर्चितम् । अन्येषां प्राणिनां सह भाषायाः सम्बन्धो नास्ति इति निगदितम् ।

वेदाङ्गेषु शिक्षायां ध्वनिविज्ञानस्य, व्याकरणे पदविज्ञानवाक्यविज्ञानयोः, निरुक्ते निर्वचनस्य, छन्दसि पादचरणश विषये विस्तृतं चर्चितम् । लौकिकवाङ्मयस्य विविधेषु व्याकरणिकग्रन्थेषु विशेषतस्त्रिमुनिकृतिषु ध्वनिविज्ञानम्, रूपविज्ञानम्, वाक्यविज्ञानम्, अर्थविज्ञानञ्च विस्तृततया व्याख्याय विश्लेषणं कृतम् ।

प्रातिशाख्ये शिक्षायां च वैदिकमन्त्राणां शुद्धोच्चारणम् अर्थनिर्णयञ्च सम्बन्धिनी व्याख्या कृता अस्ति । स्वरव्यञ्जनादीनामुच्चारणे वर्णस्वरादीनां उच्चारणे च उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः, ह्रस्वः, दीर्घः, प्लुत इत्यादीनाम् उच्चारणं कथं करणीयमिति विषयः प्रातिशाख्यशिक्षाग्रन्थयोः प्रतिपादितः । उच्चारणे सन्तुलनस्य संकल्पना दत्ता अस्ति । उच्चारणे गतिः, यति इत्यादीनां विषयेषु विचारः प्रदर्शितः, तथा विभिन्नोच्चारणावयवेष्वपि चर्चा कृता । अस्यैव पृष्ठभूमिमाधारीकृत्य लौकिकवाङ्मयान्तर्गत पाणिनिपूर्वयुगे, पाणिनियुगे पाणिन्युत्तरयुगे च भाषायाः नियमशासितं करणं कृतम् । उच्चारणव्यवस्था, वर्णव्यवस्था, वाक्यगठनम्, कारकविभक्तिः, स्फोटदर्शनचिन्तनञ्च प्रगाढतया विकसितं द्रष्टुं शक्यते ।

वैदिकसंहिता, ब्राह्मणग्रन्थाः, आरण्यकः, उपनिषदः, वेदाङ्गानि, प्रातिशाख्य-शिक्षाशास्त्रादिषु वैदिककालीनग्रन्थेषु उल्लिखिता भाषासम्बद्धा व्याख्याविवेचनानि अङ्गीकृत्य अधिकविस्तृतीकरणेन सह लौकिककालीनो भाषिकचिन्तनं प्रगत्यागतम् । सम्पूर्णसंस्कृतवाङ्मये यानि भाषासम्बद्धचर्चापरिचर्चाः कृताः तदाधारेण आधुनिक-भाषाविज्ञानस्य विकासोऽभवत् इति विषयः सर्वत्र ग्राह्यः ।

निष्कर्षः

वैदिकवाङ्मयस्य भाषिकचिन्तनं वदतो वैदिकसंहिता, ब्राह्मणग्रन्थाः, आरण्यकाः, उपनिषदः, वेदाङ्गानि, प्रातिशाख्यम्, शिक्षाग्रन्थादयो ग्रन्था यत्र भाषाव्याकरणसम्बद्धा विचाराः प्रतिपादिताः, तान् स्वीकरोति । ऋग्वेदे भाषायाः चतस्रो रूपाः – परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी – इति कल्पनां कृत्वा भाषिकचिन्तनस्य प्रारम्भो दृष्टः । वेदेषु विविधेषु प्रसङ्गेषु वाक्तृत्वम्, भाषायारुत्पत्तिः, व्याकरणम्, छन्दः, वाण्याः भेदाः, मनस्तत्त्वं, वाक्तृत्वसम्बद्धमक्षरं पदञ्च इत्यादीनां चर्चा कृता अस्ति ।

प्रातिशाख्ये शिक्षाग्रन्थयोश्च वैदिकसूक्तानां शुद्धोच्चारणस्य निर्णयः कृतः । निघण्टौ वैदिकशब्दाः सङ्कलिताः, निरुक्ते शब्दानां निर्वचनप्रक्रिया विस्तृतमाह । वैदिकसंहिता, ब्राह्मणग्रन्थाः, आरण्यकाः, प्रातिशाख्यं शिक्षा च पूर्वीयपरम्पराया मुख्यव्याकरणसम्बद्धभाषिकसामग्री अस्ति । पाणिनेरष्टाध्यायी, कात्यायनस्य, पतञ्जलेश्च व्याकरणिककृतिषु आपिशलिः, इन्द्रः, काश्यपः, वायुः, गार्ग्यः, भागुरिः, शाकटायनः, पौष्करसादिः, शाकल्यः, रौढिः,

स्फोटायनः, काशकृत्स्नः, भारद्वाजः, शन्तनुः, चक्रवर्म्न, व्याडिः, सेनकेत्यादयः पूर्ववैयाकरणाः चर्चिताः । पाणिनीयव्याकरणस्य आगमनेन सह पूर्वसर्ववैयाकरणचिन्तनानि दुर्बलानि जातानि । अष्टाध्याय्यां सर्वे व्याकरणिक-विषया वैज्ञानिकरीत्या समाहिताः । चतुर्दश माहेश्वरसूत्राणां द्विचत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् वा प्रत्याहाराणां च माध्यमेन सम्पूर्णभाषाया नियमबद्धता पाणिनेरुत्तमा दक्षता अस्ति । अष्टाध्याय्यां सूत्रपाठः, धातुपाठः, गणपाठः, परिभाषापाठः, लिङ्गानुशासनञ्च कुशलसङ्गतेन सुसमाहितम् अस्ति । अष्टाध्यायी बहुचर्चितं व्याकरणम् अस्ति । आधुनिक व्याकरणस्य निर्माणे संस्कृतव्याकरणपरम्पराया देनं महत्त्वपूर्णम् । पूर्वोक्तवाङ्मयजगति व्याकरणसम्बद्धभाषिकचिन्तनस्य सुदीर्घपरम्परा दृश्यते । अस्यैव आधारं स्वीकृत्य पूर्वोक्तं पाश्चात्यं च जगत् अद्यापि भाषिकचिन्तने अभ्यासरतोऽस्ति । एतादृशा महत्त्वपूर्णा व्याकरणसम्बद्धभाषिकचिन्तनेषु वैज्ञानिकमूल्यान्वेषणस्य आवश्यकता वर्तते । आधुनिके भाषाव्याकरणे दृश्यमानानि नवीनचिन्तनानि संस्कृतव्याकरणपरम्परायाः पृष्ठभूमौ आविर्भूतानि सन्ति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- अधिकारी, गङ्गाप्रसादः (२०७०), संस्कृतभाषिकचिन्तनपरम्परायां पाणिनीयव्याकरणं तद्भागश्च केचित् आधारभूय ताः पक्षाः, प्रज्ञा, १ (१०९), पृ. ३ ।
- आचार्य, व्रतराजः (२०७२), पूर्वोक्ततथापाश्चात्यभाषिकचिन्तनम्, रत्नपुस्तकभण्डारः ।
- त्रिपाठी, डा. कपिलदेवः (सम्पा. सन् २००२), पाराशरोपपुराणम्, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः : हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी ।
- दीक्षितः, भट्टोजिः (२००८), वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, (मूलमात्रम्), चौखम्बा विद्याभवन ।
- न्यौपाने, टङ्कप्रसादः एवं पराजुली, दीपकः (२०६९), पूर्वोक्तभाषिकचिन्तनपरम्परा, कन्काईएजुकेशनलपब्लिः केसनएण्डरिसर्चसेन्टर, प्रा. लि. ।
- न्यौपाने, टङ्कप्रसादः, भण्डारी, पारसमणिः, एवं न्यौपाने, दीपकप्रसादः (२०६७), भाषाविज्ञानस्य प्रमुखसिद्धान्ताः, विद्यार्थीपुस्तकभण्डारः ।
- पतञ्जलिः, (२००८), व्याकरणमहाभाष्यम्, (मूलमात्रम्), चौखम्बा विद्याभवन ।
- पोखरेल, केशवराजः (२०७५), वैदिकलौकिकसंस्कृते भाषिकचिन्तनम्, अनलाइनमोडुलसामग्री, नेपालखुलाविश्वविद्यालयः।
- बन्धुः, चूडामणिः (२०७०), भाषाविज्ञानस्य सम्प्रदायः, एकताबुक्सडिस्ट्रिब्युटर्स प्रा. लि. ।
- ब्लूमफिल्ड, एल (सन् १९३३), भाषा, हल्टरिनिहर्टएण्डविन्स्टन ।
- राई, भक्तः (२०७४), पूर्वोक्तदर्शनम्, नेपालप्राज्ञिकअनुसन्धानकेन्द्रः ।
- शर्मा, गोपीकृष्णः (२०५६), संस्कृतसाहित्यस्य रूपरेखा, अभिनवप्रकाशन ।